

Качмар О. Ю.,
Закарпатський державний університет

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КУЛЬТУРНИХ КОНЦЕПТІВ, ХАРАКТЕРНИХ ДЛЯ КОГНІТИВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Сучасна лінгвістична наука приділяє особливу увагу проблемам вивчення пізнавальної діяльності людини в її мовній репрезентації. Одним із основних понять когнітивної лінгвістики є концепт. У статті розглянуто його специфічні риси, проаналізовано основні підходи до його тлумачення. У ній також описуються способи формування концептів у свідомості людини та їх роль у мовній картині світу.

Ключові слова: *концепт, свідомість, концептуальна система, картина світу, лінгвокогнітивний.*

Современная лингвистическая наука уделяет особое внимание проблемам изучения познавательной деятельности человека в её языковой репрезентации. Одним из основных понятий когнитивной лингвистики является концепт. В статье рассмотрены его специфические черты, проанализированы основные подходы к его определению. В ней также описываются способы формирования концептов в сознании человека, их роль в языковой картине мира.

Ключевые слова: *концепт, сознание, концептуальная система, картина мира, лингвокогнитивный.*

Modern linguistics pays special attention to the study of human cognitive activities in its linguistic representation. One of the basic units of cognitive linguistics is the concept. Specific features and various approaches to its interpretation are analyzed in the article. It also touches upon the ways of concept formation in the consciousness of human beings and explains why they are important in the language worldview creation.

Key words: *concept, consciousness, conceptual system, worldview, linguocognitive.*

За останні роки в лінгвістиці відбувся корінний поворот від дослідження значення різних за характером одиниць як певної множини семантично інтерпретованих синтаксичних об'єктів до аналізу природної мови як концептуальної системи, тобто як певного знання носія мови про світ. Водночас намітилося подальше зближення лінгвістики з теорією пізнання й тими гуманітарними науками, які певною мірою стосуються вивчення назрілих проблем когнітивізму, психології, соціології, лінгвокультурології та ін. [16, с. 5]. Домінування когнітивної парадигми знання в її сучасних природних та гуманітарних проявах привело до широкого використання терміна “концепт” у різноманітних галузях лінгвістичних

досліджень. Він став ключовим поняттям когнітивної лінгвістики – однієї з розповсюджених моделей усвідомлення фрагментів дійсності та мовної категоризації, оперативної одиниці пам’яті [6, с. 60].

Актуальність розгляду запропонованої теми визначається тим, що всю пізнавальну діяльність людини можна розглядати як таку, що розвиває її вміння орієнтуватися у світі й пов’язану з необхідністю розрізняти об’єкти і явища навколишнього світу. У зв’язку з цим виникає потреба у забезпеченні ментальних операцій одиницями свідомості – концептами, формування яких пов’язане з осягненням розумом світу та створенням адекватних уявлень про нього [14].

На сьогодні опубліковано цілу низку робіт, присвячених різним проблемам концептології, включаючи інтерпретацію поняття “концепт”. Як правило, дослідники пропонують різні дефініції концепту. Так, дослідники, які досліджують сучасні проблеми лінгвокультурології ([5], [9] та ін.) у визначенні концепту вважають основним факт етнокультурної зумовленості, представники когнітивної лінгвістики ([11], [17] та ін.) роблять акцент, у першу чергу, на ментальній сутності концепту, його належності до сфери свідомості індивіда.

Мета статті – проаналізувати різні тлумачення поняття “концепт” у сучасних лінгвістичних дослідженнях, а також зосередити увагу читача на деяких аспектах процесу формування концептуальної системи під кутом зору пізнавальної діяльності особистості.

Зазначена мета передбачає виконання таких **актуальних завдань**:

- здійснити короткий огляд отриманих в теорії та практиці лінгвістичних досліджень наявних знань щодо визначення терміна “концепт”;
- визначити особливості й структуру культурних концептів;
- простежити основні етапи формування концептуальної системи у свідомості індивіда.

Об’єкт дослідження – лінгвокультурний концепт як складне явище, компонент концептуальної системи людини, етимології, історії та асоціацій.

Предмет статті – виявити й описати деякі особливості формування концептуальної моделі світу у свідомості людини як результат когнітивної діяльності особистості, способи вираження її фізичного та культурного досвіду.

На сучасному етапі розвитку когнітивної лінгвістики поняття “концепт” відносять до числа нечітко визначених лінгвістичних категорій, оскільки сам термін “концепт” є відносно новим і не має загальноприйнятого визначення. Він сприймається як комплексне, багатовимірне соціопсихічне утворення, яке співвідноситься як із колективному, так й індивідуальною свідомістю [20]. На думку О. С. Кубрякової, термін “концепт” є парасольковим, він “покриває” предметні сфери декількох наукових напрямків: у першу чергу когнітивної психології та когнітив-

ної лінгвістики, що займаються проблемами мислення та пізнання, зберігання та переробки інформації [11, с. 58].

С. А. Аскольдов – один з перших дослідників концепту у світовій лінгвістиці, який вважав, що найбільш суттєвою функцією концептів як засобів пізнання є функція заміщення. “Концепт є мисленнєвим утворенням, яке заміщує нам в процесі мислення неозначену кількість предметів одного й того ж роду” [2, с. 312]. Спираючись на погляди А. С. Аскольдова, Д. С. Ліхачов запропонував вважати концепт “алгебраїчним вираженням значення, яким носії мови оперують в усному та писемному мовленні, адже охопити значення в усій його складності людина не встигає, не може, а іноді по–своєму інтерпретує його (залежно від своєї освіти, особистого досвіду, належності до певного середовища, професії та ін.)” [13].

А. Вежбицька розглядає концепт як об’єкт зі світу “Ідеальне”, що має ім’я та відображає певні культурно зумовлені уявлення людини про світ “Дійсність” [4, с. 10].

М. М. Болдирєв характеризує концепт як “квант знання”, зорієнтований на відображення онтології світу у зв’язку з потребами соціальної дійсності [3, с. 22].

Іноді поняття “концепт” трактується як синтез логічних і гносеологічних уявлень про об’єкт [12, с. 80].

На думку А. А. Залевської “концепт – це спонтанно функціонуюче в пізнавальній і комунікативній діяльності індивіда базове перцептивно–когнітивно–афективне утворення динамічного характеру, що підпорядковується закономірностям психічного життя людини і внаслідок цього, через певний ряд параметрів, відрізняється від понять, значень, як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії” [8, с. 39].

Зазначимо, що згадані вище визначення концепту не виключають одне одного, а лише підкреслюють різні способи формування концепту. Та найпродуктивнішим, на нашу думку, є інтегративний підхід до розуміння концепту, запропонований О. С. Кубряковою: **концепт** – термін, що слугує для роз’яснення ментальних і психічних ресурсів людської свідомості та тієї інформаційної структури, яка відображає її знання і досвід; оперативно – змістова одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозку (*linguamentalis*), усієї картини світу, що відображена у психіці людини [11, с. 90].

Серед праць, присвячених концептам, важливе місце займають дослідження концептів культури, що розглядають концепт з точки зору його місця в системі цінностей в житті людини. Концепти культури були найбільш змістовно досліджені й теоретично описані в працях Ю. С. Степанова та Д. С. Ліхачова, де вони постають як посередники, які здійснюють взаємодію між людиною та культурою. Д. С. Ліхачов відзначає

взаємозв'язок концепту й культури. Багатство концептів у кожної людини визначається її культурним досвідом: чим різноманітніші асоціації, відтінки у свідомості людини, тим більш насиченою є її концептосфера. У цьому позиція Д. С. Ліхачова перетинається з поглядами на концепт Ю. С. Степанова, для якого концепт нерозривно пов'язаний зі світом культури: “це ніби згусток культури у свідомості людини: те, у вигляді чого культура входить в її ментальний світ; з іншого боку, концепт – це те, завдяки чому людина – рядова, звичайна людина, не “творець культурних цінностей” – сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї” [19, с. 42]. Із цієї взаємодії випливає таке визначення: “Концепт – певна абстракція з ознаками поняття, етимології, сучасні асоціації, уявлення, оцінки, переживання, які супроводжують слово <... > яке не тільки мислиться, а й переживається” [19, с. 43].

Заслуговує на увагу і теорія концепту, запропонована Ю. Д. Апресяном, що базується на таких основних положеннях:

а) кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття та відображення світу, виражені в ній значення утворюють єдину систему поглядів, колективну філософію, яка нав'язується мовою всім її носіям;

б) властивий мові спосіб концептуалізації світу визначається як частково національно-специфічний;

в) погляд на світ (спосіб концептуалізації) “наївний” у тому плані, що він відрізняється від наукової картини світу, а не тому, що це примітивні уявлення [1, с. 39].

Об'єкти світу стають “культурними об'єктами” лише тоді, коли уявлення про них структуруються етнокультурним мисленням у вигляді певних “квантів” знання концептів.

Очевидно, що концепти представляють світ у свідомості людини, утворюючи концептуальну систему, а знаки мови кодують у слові зміст цієї системи. Концепт не виникає безпосередньо зі значення слова, а є результатом зіткнення словникового значення слова з особистим та суспільним досвідом людини [13, с. 4]. Він оточений емоційним, експресивним та оцінним ореолом. З. Д. Попова та І. А. Стернін, проаналізувавши цілу низку визначень, дійшли висновку, що когнітивний концепт формується у свідомості людини з урахуванням:

– її безпосереднього чуттєвого досвіду – сприйняття світу органами відчуття;

– предметної діяльності;

– мисленневих операцій з уже наявними у її свідомості концептами;

– з мовного спілкування (концепт може бути повідомлений, роз'яснений людині в мовній формі);

– шляхом свідомого пізнання мовних одиниць [17, с. 40].

Концепт народжується як образ, однак здатний, набуваючи ознак абстракції, поступово перетворюватися з чуттєвого образу у власне мисленнєвий. Як складний ментальний комплекс, він включає, окрім смислового змісту, ще й оцінку, ставлення людини до того чи іншого відображуваного об'єкта та інші компоненти:

- загальнолюдський чи універсальний;
- національно-культурний, зумовлений проживанням людини в певному культурному середовищі;
- соціальний, зумовлений належністю людини до певної групи населення;
- індивідуально-особистісний, що формується під впливом рівня освіченості, виховання, індивідуального досвіду.

Уявлення про мовну концептуалізацію світу, специфічну для кожної окремої мови й відображену в особливостях культури певної мови, бере початок від ідей Гумбольдта. Унаслідок взаємодії людини зі світом складається її уявлення про нього, формується певна модель, яка у філософсько-лінгвістичній літературі називається картиною світу.

В останні десятиліття проблема відображення у свідомості людини цілісної картини світу, зафіксованої у мові, стала однією з найважливіших проблем когнітивної лінгвістики. Картина світу “зберігає у собі певний образ світу” [18, с. 60], вона є його певним баченням та конструюванням відповідно до логічного умовиводу.

Набуваючи досвіду, людина трансформує його в певні концепти, які, логічно пов'язуючись між собою, утворюють концептуальну систему, що постійно конструюється, модифікується та уточнюється людиною. Це пояснюється властивістю концепту змінюватися у свідомості. Одні концепти потрапляють під вплив інших та видозмінюються. Із часом змінюється і число концептів й обсяг їх змісту [15, с. 102-120].

Послідовність побудови концептуальної системи у свідомості людини відповідає принципам логіки, що зумовлює таку властивість системи, як її логічність. Вона визначає можливість логічного переходу від одного концепту до іншого, визначення одних концептів через інші, побудову нових на базі вже наявних. Логічність системи дає змогу утворити всередині неї нові концепти: як такі, що породжуються актуальним досвідом, так і ті, що перейшли у свідомість через мову. Цим пояснюється можливість уведення в концептуальну систему абстрактних понять, які неможливо ввести в систему без мови.

Поняття картини світу (в тому числі й мовної) формується на вивченні уявлень людини про світ. “Кожна цивілізація, соціальна система характеризується своїм особливим способом сприйняття світу” [7, с. 17]. Якщо світ – це людина й середовище у взаємодії, то картина – результат переробки інформації про середовище та людину. Явища та предмети

зовнішнього світу представлені у свідомості людини у вигляді внутрішнього образу. Образ світу – не перцептивна картинка, а певне відносно стабільне утворення, що є результатом обробки даних сприйняття. Вся нова інформація вбудовується у вже наявну структуру суб’єкта. Образ світу регулює діяльність суб’єкта. Це ієрархічна структура когнітивних репрезентацій, гіпотеза про типовий стан реальності. Інакше кажучи, це структура, в якій закріплюються всі когнітивні здобутки суб’єкта. Отже, образ світу – це ієрархічна система когнітивних репрезентацій, а картина світу – система образів.

Картина світу, яку можна назвати знаннями про світ, лежить в основі індивідуальної свідомості. Концептуальні картини світу у різних людей можуть бути різними, наприклад, у представників різних епох, різних соціальних, вікових груп, різних галузей наукового знання і т. ін. Люди, які розмовляють різними мовами, можуть мати за певних умов близькі по суті концептуальні картини світу, а люди, що розмовляють однією й тією ж мовою – різні. Звідси випливає, що в концептуальній картині світу взаємодіє загальнолюдське, національне та особистісне.

Картина світу – цілісний, глобальний образ дійсності, який є результатом всієї духовної активності людини, що виникає в неї у ході всіх її контактів зі світом. Пізнаючи світ, людина формує свої уявлення про нього, тобто в її свідомості виникає певна “картина світу” або “мовна модель світу”, а мова, у свою чергу, виконує вимоги щодо реалізації такого пізнавального процесу. Концептуальна картина світу багатша, ніж мовна, яка відображає національну картину світу і може бути виявлена в мовних одиницях різних рівнів. Національні мовні картини світу – це просто інше їх “зabarвлення”.

Розглядаючи проблему співвідношення концептуальної та мовної картин світу, лінгвісти намагаються встановити, як відбувається формування тих чи інших концептів. Вони виділяють цілу низку базових когнітивних концептів, які є універсальними або відображають єдиний для всіх когнітивний процес. До таких універсальних концептів належать: простір, час, число, дружба та ін. У процесі життя конкретної сучасної людини мовна картина світу передує концептуальній та формує її, тому що людина здатна пізнавати світ та саму себе завдяки мові. “Мовна картина світу – це взятий у всій сукупності весь концептуальний зміст певної мови” [10, с. 246]. З одного боку, умови життя людей та навколишній матеріальний світ визначають їх свідомість та поведінку, що знаходить відображення в мові, перш за все, в семантиці та граматичних формах; з іншого боку, людина сприймає світ переважно через різні мовні ресурси, які визначають структуру мислення та поведінку людини.

У ході нашого дослідження виявилось, що об’єктивний розвиток будь-якої цивілізації викликає зміни у житті та трансформує мовні кар-

тини світу, складниками яких є універсальні та лінгвокультурні концепти, а менталітет будь-якого лінгвокультурного співтовариства значною мірою зумовлений його картиною світу, в якій репрезентовані світогляд та світорозуміння її членів.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що для концептуальної системи також характерні такі властивості, як мінливість, пов'язана з накопиченням досвіду та здобуттям нових знань, і логічність, пов'язана з особливостями механізму побудови концептуальної системи у свідомості людини.

У вітчизняній і зарубіжній лінгвістичній літературі за останній час виникла ціла низка мовних понять, багато з яких раніше не були у широкому вжитку, або характеризувалися обмеженим змістом. Серед таких понять особливе місце займає концепт управління або менеджменту як концепт, який залучений у діяльність людини з підтримки її потреби у матеріально-благополучному існуванні. Якщо раніше введення понять було чисто механічним, яке копіювало західну структуру господарювання шляхом заміни українського найменування запозиченим (управлінець – менеджер, постачальник – логістик), то за останні роки концептуальний зміст понять, які складають основу дискурсу господарювання, набув значно чіткіших семантичних контурів завдяки когнітивному засвоєнню запозичених концептів українським підприємцем (суб'єктом дискурсу) та інтенсивною апробацією когнітивно засвоєного змісту. Відношення до управлінської діяльності та організації трудового співтовариства є однією з найважливіших характеристик буття, що знаходить множинне й варіативне відображення в мові та культурі; водночас характеристики даного концепту до цих пір ще не були висвітлені в працях дослідників, відповідно, моделювання даного змістового утворення ще не отримало лінгвокультурологічного висвітлення на матеріалі української та англійської мов. Тому ми вважаємо перспективним дослідження образних, понятійних та ціннісних характеристик концепту “менеджмент” у мовній свідомості представників різних груп українського та американського управлінських соціумів з метою виявлення певних соціокультурних подібностей і відмінностей.

Література:

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Лексическая семантика. Т. 1. / Ю. Д. Апресян. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1995. – 472 с.
2. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М. 1997. – С. 34 – 69.
3. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : ТГУ, 2002. – 123 с.

4. Вежбицкая А. Язык, культура, познание / А. Вежбицкая; [пер. с англ.]. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
5. Воркачев С. Г. Концепт как “зонтиковый термин” / С. Г. Воркачев // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 24. – М., 2003. – С. 4–12.
6. Голубьева Н. А. Деривационная активность концепта “прецедент” / Н. А. Голубьева // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2008. – № 5. – С. 259–264.
7. Гуревич П. С. Культурология: Учебное пособие / П. С. Гуревич. – М. : Знания, 1996. – С. 17.
8. Залевская А. А. Психологический подход к проблеме концепта / А. А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 12–16.
9. Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии / В. И. Карасик // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. – Волгоград: Перемена, 2001. – С. 3–16.
10. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – С. 246.
11. Кубрякова Е. С. Концепт. Концептуализация / Е. С. Кубрякова // Краткий словарь когнитивных терминов. – М. : Филологический факультет МГУ, 1996. – С. 90–94.
12. Кузнецов В. Поняття та моделі / В. Кузнецов // Філософська думка. – 1998. – № 1. – С. 61–80.
13. Лихачёв Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – М. : Наука, 1993. – Т. 52. – № 1. – С. 3–9.
14. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие / В. А. Маслова. – М. : Флинта: Наука, 2004. – 296 с.
15. Павиленис Р. И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павиленис. – М. : Мысль, 1983. – 286 с.
16. Положин М. М. Концептуальна система як базове поняття когнітивної семантики й теорії мовної особистості / М. М. Положин // Проблеми романо-германської філології: Зб. наук. праць. – Ужгород: Ліра, 2005. – С. 5–20.
17. Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 191 с.
18. Серебренников Б. А. Номинация и проблема выбора / Б. А. Серебренников // Языковая номинация: Общевопросы (ЯНОВ). – М. : Наука, 1977. – С. 60–187.
19. Степанов Ю. С. Концепт / Ю. С. Степанов // Словарь русской культуры: опыт исследования. – М. : Школа “Языки русской культуры”. – 1997. – С. 43–83.
20. Шишкина С. А. Лингвокультурная и когнитивная репрезентация концепта “интерес” в русском и английском языках: Автореф. дис. канд. филол. наук: спец. 10. 02. 01 / С. А. Шишкина. – Тюмень, 2007. – 21 с.